

0. Sardenya, illa megalítica

Des del Neolític fins a l'edat del ferro, a l'illa de Sardenya es van desenvolupar originals civilitzacions prehistòriques que hi van deixar empremtes monumentals en forma de megàlits i altres grans construccions en pedra, com ara els anomenats nurags, que esquitxen la geografia de l'illa i en marquen profundament el paisatge.

L'exposició vol mostrar la riquesa i la diversitat del megalitisme sard i, alhora, evocar les formes de vida, els costums i les creences de les comunitats que el van edificar, entre elles l'enigmàtica civilització nuràgica.

Organitzada en col·laboració amb diversos museus i institucions sards, la mostra presenta un conjunt d'objectes arqueològics excepcionals, com ara estatuets femenines associades al culte neolític de la deessa mare, petits exvots de bronze que representen personatges de la civilització nuràgica, o un dels enigmàtics gegants de pedra de la necròpolis de Mont'e Prama, que alguns consideren les primeres escultures exemptes de gran format de la Mediterrània occidental.

Sardenya, una illa al cor de la Mediterrània

Sardenya (*Sardigna*, *Sardinna* o *Sardinnia* en sard; *Sardegna* en italià) és la segona illa més gran de la Mediterrània, està situada al sud de Còrsega i constitueix una regió autònoma d'Itàlia. Té una superfície de 24.090 km² i una població de més d'un milió i mig de persones (2023). Càller (*Casteddu* en sard; *Cagliari* en italià) n'és la capital.

L'illa de Sardenya té un significat especial per als catalanoparlants, perquè a la ciutat de l'Alguer (*S'Alighera* en sard; *L'Alghero* en italià) s'hi parla català, en la seva variant algueresa, mentre que l'idioma propi de la major part de la resta de l'illa és el sard.

1. EL PRIMER MEGALITISME

El megalitisme és un fenomen que té lloc de manera independent en diferents parts del món i en diverses èpoques i consisteix en l'ús de grans pedres: d'aquí ve el nom de *mégas*, és a dir, 'gran', i *líthos*, 'pedra' (en grec antic). Té un significat principalment social, adreçat a donar visibilitat als monuments de culte i funeraris.

A Sardenya, els primers testimonis es remunten al Neolític mitjà (mitjan cinquè mil·lenni aC). En el mateix període es poden trobar manifestacions semblants a l'Europa occidental, especialment als Pirineus i als territoris atlàntics.

Entre els primers monuments megalítics sards es troben les tombes circulars amb cista central, sobretot al nord-est de l'illa, com a la necròpolis de Li Muri de Arzachena, de cap al 4000 aC, amb sepulcres delimitats per un anell de pedres clavades a terra.

El veritable megalitisme es manifesta amb els dòlmens, monuments funeraris generalitzats des del Neolític recent sard (quart mil·lenni aC). Presenten dos o tres blocs de pedra que formen la paret d'una cambra i la coberta. Arreu de l'illa n'hi ha entorn de 240, de diferents tipus: simples, com a Alzoleda di Luras; de corredor, com a Motorra di Dorgali, o de galeria, com a Ladas di Luras. Fins i tot alguns hipogeus o enterraments excavats a la roca i coneguts com a *domus de janas* apareixen monumentalitzats amb un corredor dolmènic.

Els grans constructors

Megàlits i hipogeus són expressions funeràries de les comunitats que van viure a Sardenya entre la segona meitat del cinquè mil·lenni aC i el segon mil·lenni aC.

Les comunitats prenuràgiques vivien essencialment de l'agricultura i la ramaderia i fabricaven eines de sílex i d'obsidiana, una roca volcànica abundant a l'illa, objecte de comerç amb l'exterior, almenys des del Neolític. A més a més, elaboraven petites estatuetses antropomorfes amb caràcters femenins molt marcats. D'ençà de l'edat del coure també desenvoluparien la producció metal·lúrgica.

Una deessa mare mediterrània

Arreu de l'illa s'han trobat nombroses estatuetses antropomorfes amb trets femenins ben marcats. Les més antigues representen dones obeses i daten de la segona meitat del cinquè mil·lenni aC. Podrien fer referència a una deessa mare, que, com en altres indrets de la Mediterrània, hauria estat objecte de culte des de molt antic.

Uns monuments pensats per ser vistos

La major part dels dòlmens estan situats en territoris del sector septentrional i central de l'illa, en posicions dominants i ben visibles dins els seus entorns paisatgístics. Aquest fet ha portat a pensar que, més enllà de la seva funció funerària i cultural, podrien haver tingut un paper de marcadors territorials dels espais de vida i treball de les comunitats d'economia agropastoral que els haurien edificat.

El santuari de Monte d'Accoddi

Entre els monuments megalítics sards, destaca el santuari de Monte d'Accoddi, una estructura aterassada en forma de piràmide truncada que conté un santuari a la part superior accessible mitjançant una rampa. A prop, s'hi han trobat menhirs, taules d'ofrena i blocs esfèrics amb petites cassoles.

L'edifici va ser construït a la segona meitat del quart mil·lenni aC i fou utilitzat almenys fins al tercer mil·lenni aC.

Els menhirs i les estàtues menhir

A Sardenya hi ha més de 740 menhirs, pedres clavades verticalment a terra. Es presenten aïllats, en parelles o en grups més grans, com a Pratto Mutedu (Goni), al sud de l'illa. Van ser aixecats principalment entre el quart i el tercer mil·lenni aC.

La major part no són figuratius, però no en manquen exemples més elaborats, com ara les 110 estàtues menhir de l'edat del coure que reproduïen trets humans. S'interpreten com a elements totèmics o de culte, i també com a marcadors territorials. El seu ús perviu fins a finals de l'edat nuràgica (edat del ferro) en forma de petits betils col·locats a prop de les anomenades tombes de gegants.

Sovint, associats als menhirs hi ha també esteles menhir i lloses decorades amb incisions geomètriques, i les anomenades pedres de sacrifici o taules d'ofrena, amb cassoles, potser per a ofrenes alimentàries.

Les *domus de janas*

Més de 2.400 hipogeus o sepultures col·lectives excavades a la roca, anomenades *domus de janas* o 'cases de les fades', van ser construïts durant el quart i el tercer mil·lenni aC. Tot i que ni tècnicament ni conceptualment són megàlits, la construcció i l'ús de les *domus de janas* és en molts casos coetània i, així mateix, singularitzen el món prehistòric sard.

Les *domus de janas* sovint configuren necròpolis de sis tombes o més, com ara la d'Anghelu Ruiu, a l'Alguer. La seva planta varia, tot i que el nucli essencial sempre consta d'una avantcambra i una cambra principal. Algunes contenen elements arquitectònics esculpits en pedra (sostres, llars, etc.), que sembla que representarien les cases dels vius del mateix període.

L'expressió d'un culte al brau?

Un nombre significatiu de *domus de janas* estan decorades amb motius de caràcter corniforme, és a dir, en forma de banya, que evocuen la imatge d'un brau. S'interpreten com a símbols de riquesa, de força o de fecunditat i podrien constituir l'expressió d'un culte a aquest animal o a una divinitat associada.

2. ELS NURAGS

Més que qualsevol altre monument antic, els nurags han caracteritzat el paisatge sard durant mil·lennis. Es calcula que n'hi ha uns 7.000, construïts durant l'edat del bronze, entre el 1800 i el 1150 aC, com a màxima expressió arquitectònica d'una de les civilitzacions protohistòriques més originals i complexes de l'antiga Mediterrània, el fruit de l'experiència megalítica mil·lenària.

Es troben arreu de l'illa, des de les zones de costa, com Baleri di Tertenia i Sant'Imbenia de l'Alguer, fins a les zones internes, com Ruinas di Arzana. Els nurags arcaics o de corredor apareixen entre el 1800 i el 1500 aC. Prenen la forma de plataformes de planta el·lipsoidal, quadrangular, triangular o irregular i disposen de corredors, nínxols, escales i cambres simples o múltiples.

Els nurags clàssics o de *tholos* (coberts per una falsa cúpula) van començar a estendre's entre el 1500 i el 1150 aC. Els més difosos són torres troncocòniques de planta circular i diverses plantes, fetes de paret seca, amb blocs més grans i irregulars a la base i més petits i regulars a dalt. Sovint, al seu entorn van sorgir assentaments més o menys extensos, com els de Su Nuraxi di Barumini i Seruci di Gonnessa.

Quina funció tenien els nurags?

La majoria dels arqueòlegs coincideixen en la funció versàtil dels nurags i en la seva evolució funcional i arquitectònica al llarg dels segles: estructures defensives i residencials, però també marcadors i instruments de control territorial, i centre de la vida social, administrativa i religiosa d'una comunitat. A partir del segle XII aC, sovint esdevindrien espais de culte.

El poble dels nurags

La construcció dels nurags dona testimoni d'un gran saber fer arquitectònic i prova l'existència d'una societat cohesionada, amb especialistes d'oficis i recursos que depassaven les necessitats quotidianes. Les troballes arqueològiques mostren que la base de l'economia era l'activitat agropastoral, complementada amb la collita, la caça i la pesca.

Els nuràgics coneixien l'art de la navegació i per via marítima van estar en contacte amb el món mediterrani oriental a través de navegants xipriotes i micènics. El desenvolupament local de la metal·lúrgia va generar una important producció d'instruments vinculats a les diverses activitats econòmiques.

La civilització nuràgica encara està envoltada de molts enigmes, com ara els referents a la seva organització i estructura interna, especialment abans dels inicis de l'edat del ferro (segles X-IX aC). Es pensa que era una societat organitzada en comunitats tribals, amb una base territorial ben definida, dirigides per cacics o caps de tribu que exercien un gran poder militar i religiós.

Les cases dels ogres

Segons la tradició popular sarda, als nurags hi vivien ogres, antics éssers gegants i malvats amb trets humans, i per aquest motiu un dels noms més recurrents per referir-se als nurags és Sa Domu de S'Orcu, 'la casa de l'ogre'.

3. LES TOMBES DE GEGANTS

Les tombes de gegants, els monuments funeraris més característics de la civilització nuràgica entre el 1800 i el 1000 aC, són sepultures de caràcter col·lectiu per allotjar centenars de difunts de qualsevol edat, gènere i grup social. Se n'han documentat més de 800, però el nombre podria ser superior. Es consideren hereves directes de les galeries i els sepulcres de corredor megalítics de l'edat del coure.

Vistes des de dalt, les tombes dels gegants revelen un esquema planimètric que recorda un cap boví. Disposen d'una cambra sepulcral rectangular que pot superar els 25 metres de llargada, tancada per un sostre de tipus dolmènic. La part externa posterior té forma absidal i la cambra està coberta per un túmul de terra.

A la cambra s'hi accedeix a través d'una obertura lateral i una petita porta dona a l'exedra, un espai semicircular descobert que té una façana monumental i un gran banc per seure. Sovint, davant de les tombes de gegants s'hi troben també un o més petits monòlits i, a vegades, betils antropomorfs, possibles representacions de divinitats.

Un espai per a pràctiques màgiques i religioses

Es creu que les exedres de les tombes de gegants eren utilitzades per celebrar rituals funeraris o lligats al culte als morts o als avantpassats, i, fins i tot, alguns rituals màgics força singulars. Un d'aquests seria l'anomenat ritu de la incubació, que consistia a dormir a prop d'una zona sagrada per tenir revelacions sobre el futur en un somni, o bé rebre cures o benediccions. Per a Aristòtil, aquesta pràctica a Sardenya comportava dormir algunes nits a prop de les tombes dels avantpassats per entrar en contacte amb ells i repel·lir terribles aparicions, malsons i visions.

4. ELS SANTUARIS

Els espais de la religiositat nuràgica estaven dedicats al culte a l'aigua i es van estendre sobretot a partir de l'edat del bronze recent (segle XIV aC), un moment de canvis socials i polítics, per assolir l'esplendor a principis de l'edat del ferro (segles IX-VIII aC). També eren llocs de trobada comunitària i tribal, tant en l'àmbit local com regional o insular.

Els pous sagrats eren els espais més difosos. Estaven compostos per una part externa amb un porxo de sostre a doble vessant fet de fusta o pedra. Podien tenir una cambra circular coberta amb falsa cúpula (*tholos*) i una part subterrània, amb una escala que porta a un altre *tholos* amb l'aigua sagrada, com a Is Pirois di Villaputzu, Sa Brecca di Tertenia o Sa Testa di Olbia. El de Santa Cristina di Paulilatino és un exemple de solucions arquitectòniques d'una perfecció extrema.

Les fonts sagrades tenien la mateixa arquitectura que els pous sagrats. A Su Tempiesu di Orune, l'aigua es captava de fonts que brollaven en superfície i l'atri conservava part de la coberta a doble vessant.

Els temples porticats de tipus *megaron*, amb planta rectangular o absidal, com a S'Arcu'e Is Forros di Villagrandi Strisaili, sembla que tindrien un origen comú amb els del mar Egeu.

Els altars i les piques per a ofrenes, com els de Su Mulinu di Villanovafranca i Su Monte di Sorradile, són semblants a les torres i les fortaleses nuràgiques. A vegades, els nurags es van transformar en llocs de culte, com a Nurdole di Orani.

Els exvots

Als santuaris s'oferien tota mena d'exvots a les divinitats: eines, armes, guarniments metàl·lics i joies del preuat ambre bàltic, junt amb petites escultures de bronze que reproduïen figures humanes, animals, barques i fins i tot edificis. Són els anomenats *bronzetti*, una de les produccions artístiques més conegudes i característiques de la civilització nuràgica.

Entre les figures antropomorfes destaquen els guerrers i els personatges d'alt rang, que, sovint, porten atributs del seu estatus i d'autoritat. També s'identifiquen protagonistes d'oficis i activitats (pastors, músics, boxejadors, etc.). Les figuretes femenines serien probablement sacerdotesses o dones d'alt nivell social. Molts dels exvots representarien els mateixos oferents que sol·licitaven favors divins o els agraïen.

Bruixa malèfica o divinitat precristiana?

Un dels temples de tipus *megaron* més grans de Sardenya és el de la Domu de Orgia Rajosa, a Esterzili. La tradició popular explica que era la llar d'Orgia, una llegendària bruixa o geganta malèfica, que, un cop capturada, va augurar fam i destrucció. El mite és el probable llegat de cultes precristians a una deïtat femenina de l'aigua i de la fertilitat.

5. EL CAPVESPRES DEL MEGALITISME

L'aturada en la construcció de nurags a partir dels segles XII-XI aC revela una crisi en l'estructura social i territorial. Durant la primera edat del ferro (segles X-VI aC), comencen a sorgir grups que destaquen i conformen les primeres aristocràcies.

Els nurags mostren signes de decadència, però la majoria continuen en funcionament i algunes estances es converteixen en llocs de culte, com a Su Mulinu di Villanovafranca, o són totalment transformades, com a Nurdole di Orani. No obstant això, hi ha una rica producció de nurags en miniatura de pedra, ceràmica o bronze. Poden ser altars per a rituals col·lectius, situats al centre de les cabanes de reunió o d'assemblees comunitàries.

Els poblats creixen, augmenten els que no estan connectats amb nurags i apareixen nous tipus d'habitatges, com ara les cases amb pati interior. D'altra banda, els grans sepulcres col·lectius sense ser abandonats del tot donen pas a enterraments individuals en petits pous circulars o en cistes lítiques. La cultura megalítica mil·lenària que va caracteritzar l'arquitectura de la Sardènia prehistòrica està concloent el seu camí.

Una societat guerrera consolidada

A l'illa, els canvis s'acceleren pels continus intercanvis culturals i comercials amb l'exterior i, com a mínim des del segle VIII aC, per la creació d'assentaments estables de mercaders fenicis i grecs.

Als santuaris s'ofereixen bronzes que representen una societat guerrera consolidada i diversa: guerrers d'infanteria, arquers o boxejadors. Augmenta també la producció d'armes de bronze i el símbol del poder sembla que seria la daga amb mànec en forma de lletra grega *gamma*. Aquesta arma blanca, idònia per a la lluita cos a cos, és única en el seu gènere a tot el món antic.

La mateixa monumentalització de la necròpolis de Mont'e Prama, a Cabras, amb grans estàtues de pedra que representen homes armats i models de nurags en miniatura, mostra una voluntat de narració identitària i de fer evident la posició social elevada de certs individus, adquirida per mèrits propis o per ser considerats descendents dels herois.

L'excel·lent necròpolis de Mont'e Prama

La necròpolis de Mont'e Prama, a Cabras, constitueix un dels monuments més singulars de l'edat del ferro a Sardènia. El jaciment va ser descobert casualment l'any 1974 i ha estat objecte de diverses campanyes d'excavació.

S'hi han documentat entorn de 125 tombes, datades d'entre el segle IX aC i finals del segle VIII aC. La majoria corresponen a inhumacions d'homes joves amb traces d'haver dut a terme una intensa activitat física.

El jaciment també ha lliurat un espectacular conjunt d'estàtues masculines de pedra, de més de 2 m d'alçada, i diversos nurags i betils a escala reduïda. Es creu que s'aixecaven a prop de les tombes, i configuraven una mena de via sepulcral. La seva fesomia recorda la d'alguns bronzes nuràgics de finals de l'edat del bronze, però també models orientals antics. Per això, hi ha qui les considera les escultures exemptes de gran format més antigues de la Mediterrània occidental.

Guerrers, avantpassats o herois divinitzats?

La identitat de les estàtues de la necròpolis de Mont'e Prama divergeix segons els estudiosos. Alguns consideren que representen els guerrers enterrats a la necròpolis. D'altres creuen que evoquen avantpassats mítics o herois divinitzats. En conseqüència, el jaciment es revelaria com un santuari monumental erigit per al culte heroic i construït al llarg d'una important via de trànsit. Es creu també que les escultures haurien estat destruïdes de manera intencionada, probablement arran de la conquesta cartaginesa de l'illa d'ençà del segle v aC.

6. L'HERÈNCIA NURÀGICA

Els canvis socials de l'edat del ferro no van esborrar l'herència de la civilització nuràgica i la vida va continuar en molts nuclis fins i tot en època púnica, romana i medieval, però amb canvis en l'arquitectura i els objectes en ús.

Entre els segles IX i VIII aC, sorgeixen al llarg de les costes sardes assentaments de mercaders fenicis que compartien espais de vida amb la gent local, com a Tharros di Cabras, i de culte, com a Antas di Fluminimaggiore.

Les coses canvien al segle VI aC, quan l'illa entra en els objectius expansionistes de Cartago. Un primer intent de conquesta és rebutjat l'any 540 aC, però cap al 509 les costes sardes estan sota el control púnic. Els intents per foragitar els cartaginesos seran en va, fins que, per mor de la revolta dels mercenaris púnics els anys 237-238 aC, Sardenya passarà a les mans de Roma.

Tot i això, certs elements del substrat cultural continuaran vius, com ara el culte al *Sardus Pater* (el Pare sard), venerat en temples com el d'Antas i representat en monedes i figuretes. Les fonts històriques i epigràfiques romanes també presenten una rica onomàstica prelatina de tradició nuràgica.

L'herència ancestral persisteix fins a l'alta edat mitjana, com ho demostra una carta del papa Gregori el Gran de l'any 594, on es queixa que els muntanyencs de Sardenya continuen adorant pedres i fustes. Un cop més, torna a sorgir el llegat de la mil·lenària cultura megalítica que encara avui caracteritza el paisatge de Sardenya.